

2 - б ө л і м Ф И Л О Л О Г И Я

Р а з д е л 2 Ф И Л О Л О Г И Я

Ұ.Т. Алжанбаева

СЛАВЯН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Әлеуметтік-лингвистік аспектідегі тілдік қарым-қатынастар тілші ғалымдарды бұрыннан-ақ қызықтырып келгенін жоғарыда айтып өттік. Халықтардың өзара қарым-қатынасының тарихи процесін көрсететін славян-түркі тілдік қарым-қатынасын зерттеудің бір түйінді мәселесі-ол көбінде тек бір жақты, яғни славян тілдерінің түркі тілдеріне ықпалы жағынан қарастырылып келгені. Кеңестер Одағы кезінде тілші-ғалымдар басым рөл атқарып отырған орыс тіліне баса назар аударды. Өйткені ол кезде орыс тілі, біріншіден, ұлттар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде, екіншіден, басқа тілдерге белсенді түрде және жан-жақты, әсіресе лексика саласында, ықпал етуші тіл ретінде саналды. Ал Ресей Федерациясы сияқты үлкен елде ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас мәселелері мемлекеттің тұрақты дамуы мен нығаюында маңызды рөл атқарады. Алайда ғасырларға созылған қарым-қатынастар тек бір жақты болған жоқ қой, оның бір куәсі славян тілдеріндегі, оның ішінде шығыс славян тілдеріндегі түркі сөздері. Ресейде орыс тілінен кейінгі орында тұрған түркі тілдері мен фин-угор тілдерінің орыс тілі, оның диалектілеріне ықпалы көп болды. Бұл процестердің терең тарихы бола тұра, тек XX ғасырдың соңғы ширегінде орыс лингвистерінің тілдердің тоғысуы мен өзара ықпалы, орыс тілі және оның диалектілерінің түрлі кірме сөздермен толығыуы мәселелеріне деген қызығушылығы күрт өсті.

Тілдің өмір сүру формасы (немесе лингвема) деп аталатын коммуникативтік-тілдік жүйе төмендегі топтарды қамтуы мүмкін: әдеби тіл, территориялық диалектілер, кәсіп тілі, топтық жаргондар, шартты тілдер(арго), ұрылар жаргоны, қарабайыр тіл т.б.

Территориялық диалектілер өздеріне тән сөздерден басқа өздерін басқа ұлттар тілдері

(олардың әдеби немесе әдеби емес формаларын қоса алғанда) есебінен толықтырып отырады.

Орыс тілінің территориялық диалектілері үш түрлі болады: солтүстік орыс, оңтүстік орыс және орта орыс. Зерттелген территорияның барлығында жүйесі бөлек тілдерден, яғни түркі, фин-угор тілдерінен алынған сөздер бар екені анықталған.

Жалпы теориялық және әлеуметтік лингвистикалық жағынан тіларалық тоғысулар төмендегідей лингвист ғалымдардың зерттеу объектісіне айналды:

Н.А. Баскаков «О тюркских лексических заимствованиях в русском языке: (М. Фасмердің «Этимологический словарь русского языка» сөздігіне шолу ретінде) [1, 13-20], «Развитие и обогащение русского языка за счет заимствований из языков народов СССР» / Н.А. Баскаков, В.И. Абаев, Т.А. Бертагаев, Е.А. Бокарев, И.Г. Добродомов, В.И. Лыткин, С.И. Ожегов, Г.П. Ижакевич [1, 49-63], М.И. Исаев «Этнолингвистическая панорама России и «нового» зарубежья. Тюркская этноязыковая группа», А.К. Казкенова «Мотивированность заимствованного слова (на материале современного русского языка)», П.Н. Лизанец «О лексических заимствованиях и их типах», Б.А. Серебренников «О взаимодействии языков», А.П. Шаповалова «Аббревиация и межъязыковые контакты. Заимствованные сокращенные единицы», сондай-ақ Виноградов, Дешериев, Баскаков, Белодед, Ю.А. Жлуктенко, Романова, А.И. Журавский, А.Н. Кононов, Шишова т.б.

Барлық славян тілдеріндегі бөтен тілден енген кірме сөздерді зерттеуші ғалымдардың да еңбектері пайда бола бастады: И.Г. Добродомов "Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках", Р.А. Юналеева "Тюркизмы в русском языке (на материале

названий одежды)", Г.Н. Асланов "Восточная (тюркская) лексика в русском языке, первая половина XIX в.", Л.П. Крысин "Вопросы исторического изучения иноязычных заимствований в лексике русского языка советской эпохи", Г.В. Павленко "Проблема освоения иноязычных заимствований: (Языковой и речевой аспекты. На материале англицизмов конца XX в.)", Е.В. Михайлова "Французские заимствования в современном русском языке: (Словообразовательный аспект)", М.В. Орешкина "Особенности освоения тюркских слов в современном русском языке", Б.Л. Дабич «Тюркизмы в русском и тюркизмы в сербском языке», Т.Н. Зеленина «Французское слово в удмуртском и русском языках: этимологический словарь» және т.б. зерттеулер.

Арго сияқты тілдік саладағы кірме сөздер де тілдік зерттеу пәні бола бастады. Бұл салада бәрінен бұрын В.Д. Бондалетовтың «Типология и генезис русских арго», «Иноязычная лексика в русских арго», «Тюркские заимствования в русских арго», «Производные слова, образованные от тюркизмов, русских арго», «В.И. Даль и тайные языки в России» сияқты еңбектерін баса айту қажет.

Орыс диалектілерінде кірме сөздер көптен бері зерттеліп келе жатқанымен, аталған мәселедегі ареалдық аспектіні зерттеуге арналған еңбектер әлі де аз. С.И. Ольгович "Иноязычные слова в русских старожильческих говорах средней части реки Оби", Л.А. Кубанова "Тюркизмы в диалектной лексике русского языка /По Толковому словарю живого великорусского языка" В.И. Даля", С.А. Мызников "Лексика прибалтийско-финского происхождения в русских говорах Обонежья", «Лексика финно-угорского и тюркского происхождения в русских диалектах: (Разграничение и определение конечного источника)», «Атлас субстратов и заимствованной лексики Северо-Запада», «русские говоры Обонежья: ареально-этимологическое исследование лексики прибалтийско-финского происхождения», «Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада (этимологический и лингвогеографический анализ)», О.А. Кожеватова "Заимствования в лексике говоров Русского Севера и проблема общего регионального лексического фонда", Н.М. Ивашова "Западноевропейские заимствования в говорах Русского Севера» және басқа зерттеулер.

Орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу ХҮІІІ ғасырда-ақ басталған болатын. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың «Поденьшина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің

тізімін жатқызуға болады. Онда В. Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтіреді.

1854 жылы И.И. Срезневскийдің редакциялауымен шыққан «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики» атты еңбектің бірінші томында шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімі жарияланып, ол сөздердің шамамен қай шығыс тілдеріне жататыны көрсетілген. Бұл глоссарийді құрастыруға И.Н. Березин, А.А. Бобровников, В.В. Григорьев, А.К. Казембек, И.М. Ковалевский, П.Я. Петров, А.М. Шегрен сияқты белгілі орыс шығыстанушылары қатысты.

Атақты лингвист Фр. Миклошичтің шығыс және Оңтүстік-шығыс Европа тілдеріндегі түркізмдер туралы еңбегі мол лексикалық материалды қамтыған. Алайда Фр. Миклошичтің материалдары көп жерде «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики» атты еңбектегі глоссарийге ұқсас: онда түркізмдердің ену тарихы қарастырылмаған, әрі түркізмдерге әлі толық талдау жасалмаған. Сөздіктің мұндай әлсіз тұстары сол заманда славян тілдеріндегі түркізмдердің зерттелуі әлі де жеткіліксіз болғандығының көрінісі болса керек. 1927 жылы шыққан К. Локочтың «Этимологический словарь восточных слов в европейских языках» атты сөздігі де бұл салаға үлкен жаңалық әкеле қойған жоқ.

«Слово о полку Игореве» поэмасындағы түркізмдер туралы Ф.Е. Корш пен П.М. Мелиоранский арасындағы дискуссия кезінде ежелгі орыс тілінің түркі тілдерінен қабылдаған сөздері туралы мәселе төңірегінде терең ой қозғалған болатын. Бірақ бұл айтыс кезінде де орыс тіліне қарағанда түркі тілдерінің тарихына көңіл көбірек бөлініп кетті. Ал орыс тіліндегі төркіні түркі тілі болып келетін сөздер тағы да көлеңкеде қалып қойды.

1958 жылы «Лексикографиялық жинақтың» үшінші санында жарияланған Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» атты мақаласы аса қызықты. Бұл мақаланы автор Д.Н. Ушаковтың редакциялауымен шыққан «Толковый словарь русского языка» сөздігіне түркологиялық түсіндірме түрінде жазған. Еңбек кіріспеден және бірнеше глоссарийден тұрады: 1) «Фактілермен расталған түркізмдер»; 2) «Қосымша құжатты талап ететін түркізмдер»; 3) «Гипотеза түрінде түркізмге жататын сөздер» және 4) «Орыс тіліндегі түркізмдердің қосымша тізімі («Толковый словарь русского языка» сөздігіне енбей қалған және облыстарға тән кейбір сөздер). Н.К. Дмитриевтің еңбегі орыс тіліндегі түркізмдерді зерттеу саласындағы құнды еңбектердің бірі. Ол орыс және түркі сөздерінің дыбыстық сәйкестігіне көп

көңіл бөлді. Орыс тіліне енген түркі сөздерінің өзін әртүрлі түркі тілдеріндегі сол сөздермен салыстыру арқылы сол сөздің түркі тілдерінің нақты қайсысынан алынғанын анықтауға мүмкіндік берді.

Н.К. Дмитриевтің еңбегі М.Р. Фасмердің «Русский этимологический словарь» атты сөздігіне көптеген түзетулер енгізді. Өйткені М.Р. Фасмер өз еңбегінің дереккөзі ретінде барлық түркі тілдері сөздерін толық қамтымаған В.В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегін пайдаланған еді. Мысалы, М. Фасмер В.В. Радловқа сүйеніп орыс тіліндегі *казна* сөзінің төркіні түрік және қырым татарларының *хазна* немесе поволжиялық татарлардың *хазина* сөзі дейді, ал сол В.В. Радловтың сөздігінде кездесетін орыс тіліндегі дыбысталуына әлдеқайда жақын половецтік және татар тілдерінің *казна* сөзіне көңіл аудармайды. Мысалы ноғайша «Ел қазынасы ескі сөз» мақалын салыстырып қарауға болады. М. Фасмер сондай-ақ *qazna* сөзі бар К. Гренбектың «Половецкий словарь» атты сөздігін де пайдаланбаған.

Н.К. Дмитриев түркі бөлігіне келгенде нақты әрі дәл: ол орыс тіліндегі *казна* сөзіне араб тілінен түркі тілдеріне ауысқан *хазина* «қазына» сөзінің «қыпшақ-түркілік түрі» деп көрсетеді. Алайда М. Фасмер орыстың ежелгі жазба ескерткіштерін жақсы білген, сол себепті бұл сөздің 1389 жылы Дмитрий Донскойдың грамотасында кездесетінін айтады, ал Н.К. Дмитриев бұл сөз алғаш Афанасий Никитиннің «Үш теңіздің ар жағына саяхат» еңбегінде ұшырысады деп жүз жыл шамасында кейінге шегереді.

Мұндайда тек ежелгі орыс жазба ескерткіштері мен түркі тілдерінің диалектологиясын ғана жақсы біліп қоймай, сонымен қатар ұғымды білдіретін зат пен құбылыстың тарихын да ескеру маңызды. Аталған зат немесе ұғымның өзге тілге енуінің мәдени-тарихи жағдайларын ашып көрсететін тарихи және археологиялық материалдарға да көңіл аудару қажет. Осы орайда ежелгі орыс тіліндегі ақша атауларына назар аударсақ, олардың жануар атауларымен байланысты екендігін байқаймыз. Мысалы, *скоть*, *куны*, *бьел*.

Түркі тілдерінде де осы жағдайды байқаймыз. *Тиін* (*тиын*) сөзі татар, қазақ, ұйғыр тілдерінде *аң* және *ұсақ металл ақша* дегенді білдіреді. Ал удмурт тілінде *коньы тиін* (*аң*) және *ұсақ металл ақша*. Ақша бірліктерін атаудағы мұндай ұқсастық ақша орнына аң терісі жүретін экономикалық тұрмыстың ұқсастығынан болса керек.

Қазіргі орыс тілінде *тиін*(*тиын*) сөзі жеке қолданылмаса да басқа сөзбен тіркесіп айтыла-

ды. Мысалы, *алтын* сөзі. В старину 3 копейки, а также монета в три копейки. Цена пять алтын. Пять медных алтынов [6, 30]. Орыс тілінде бұл сөзді ескі түркізмге жатқызады. Қазіргі орыс лингвистері бұл сөздің төркіні татардың *алтын* «золото», яғни бағалы металл деген сөзі дейді. Алайда нумизматтар орыс тілінде бұл сөз пайда болған кезде орыстарда да, Алтын Ордада да алтын ақша болған емес дегенді айтады. Сол себепті 1854 жылы А. Казембектің «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря» атты еңбегінде ұсынған және басқа зерттеушілерден бастап М.Фасмерге дейін қолдаған бұл этимологияға келісу қиын. Нумизматтардың айтуынша, орыстың *алтын* сөзі ешуақытта алтын ақша болған емес, сол себепті түркінің *алтын*, *алтун* «алтын» сөзі бұл сөздің негізі бола алмайды. Белгілі орыс тарихшысы В. Татищев бұл сөзге өзінің «Лексикон российский, исторический, географический, политический и гражданский» атты еңбегінде көңілге қонымды этимология ұсынады. Ол *алтын* сөзінің төркіні түркінің *алты* саны, өйткені алтында алты ақша бірлігі бар дейді, бірақ сөздің соңындағы *н* әрпінің қайдан пайда болғаны түсіндірілмейді. Мұндай түсіндірме тек жүз жыл өткен соң Я. Гроттың редакциясымен 1891 жылы шыққан академиялық сөздікте беріледі. Онда *алтын* түркі-татардың *алты тиын* «шесть белок» деген сөзінің өзгерген түрі делінеді. Ежелгі орыс тілінде ақша атауларын зерттеген кезде олардың түрлі жануарлар атауымен байланысты екендігі байқалған: *куны*, *бьел*. Бұлар терісі бағалы аңдар атауы. Түркі тілдерінде де тиін аң атауы. Терісі бағалы аңдар атауының ақша атауына айналуы аң терісінің ақша орнына жүрген кезеңінде пайда болса керек. Орыс тілінде алтынның екі түрлі жуан және жіңішке *алтын*, *алтын* варианты болуын, тиынның жуан және жіңішке тиын, тиін деген варианттары болуынан деп түсіну керек. Мысалы, *Не было ни гроша, да вдруг алтын*, «Опыт областного великорусского словаря» атты еңбекте *безалтынный* сөзі кездеседі. Бұл бес, алты сан есімдерінің тиын сөзімен тіркесі. Ал жіңішке түрлері *восемь алтын*, *двадцать алтын* *оброк*. Тиын сөзінің қысқарып –*тын* түрінде кездесетіндігі орыстың *нибиртынки* «ни копейки», *унтынка* «десять копеек» сөздерінен көрінеді.

«Ежелгі орыс тіліндегі түркізмдерді анықтауда қиындық тудыратын тағы бір мәселе – славяндармен қарым-қатынаста болған монғол кезеңіне дейінгі түркі тілдерінің (булғар, печенег, половец) бізге беймәлімдігі, ол тілдерден қалған жазба ескерткіштер жоқ, тек кейбір жеке сөздер ғана», - деп жазады орыс ғалымы.

Ал Украина жеріндегі ежелгі түркі-славян

тілдік тоғысуын Қара теңіздің солтүстік жағалауында ғұн, булғар, авар, хазарлардың (ІҮ ғасырдың соңы мен ІХ ғасырдың соңы) кезек билік жүргізуі кезеңіне жатқызады. Шамасы *баярин, каган, кабан, кулак, лошак, товар, толмач* деген сөздер украин тіліне сол уақытта кірсе керек.

Украина жеріндегі түркі-славян тілдік тоғысудың тығыз орнаған кезеңі ІХ ғасыр мен ХІІІ ғасырдың бірінші жартысы. Бұл кезде Қара теңіздің солтүстік жағалауына бірінен кейін бірі печенегтер, половецтер және түркілердің келуі, одан басқа ХІ ғасырдан бастап оңтүстік оры княздықтары жерінде көптеген түркі конфедераттары орналастырылуы болды.

Тілдік тоғысулардың үшінші кезеңі Алтын Орданың дәуірлеп тұрған кезеңі мен Қара теңіздің солтүстік жағалауындағы түрік экспансиясы мен Қырымның түрі вассалы болған кез. Украин тілінде *майдан, кава, кавун, килим, тютюн, чабан* сияқты сөздердің, сондай-ақ украиндық казактар қолданатын көптеген терминдердің пайда болуы осы кезеңге жатқызылады.

Қазіргі украин тілінде 4000-ға жуық түркізмдер бар деп есептеледі. Олардың жартысы көпшілік қолданатын сөздер болса, ал қалғандары историзм, диалектизм және экзотизмдер болып саналады. Украин тілінің түркі сөздерін игеру процесінде кейде кірме сөздер өздерінің төркін тілдеріндегі фонетикалық және семантикалық формаларын сақтап қалса, кейде семантикасын сақтап қалғанымен сыртқы пішіні морфологиялық өзгеріске ұшыраған немесе керісінше морфологиялық пішіні сақталып, ал семантикасы өзгеріске ұшыраған. Мұның барлығы бір тілдің элементін екінші тілдің игеруі заңдылығына сәйкес келетін процесс.

Өздерінің қызметін атқару барысында славян тілдері шетелдік сөздермен толығып отырды. Заман, тарихи жағдайлар өзгерді, тоғысушы тілдер шеңбері де өзгеріске түсті. Осы құбылыстарға байланысты славян тілдері қабылдаған сөздер қабаты да өзгеріп отырды.

Славян тілдеріндегі кірме сөздер түрлі тақырыптық топтарды құраса да, сөз беруші тілдердің көбінде өз саласы болғандығы байқалады. Мысалы, грек-латын тілдерінен енген сөздер

көптеген абстрактілі ұғымдарды білдіріп славян тілдерін ғылыми-философиялық және саяси терминологиямен байытты. Ал неміс тілінен енген сөздер әскери, кәсіптік-техникалық және әкімшілік саласын, ағылшын және голландиялық сөздер теңіз, сондай-ақ спорт салаларын, италиялық сөздер өнер саласын толықтырды. Бұл тілдерден енген сөздер арасында тұрмыстық заттардың атаулары да болды (лат. *комната, цемент*; польск. *кофта, сбруя*; немец. *шляпа, кран*; голл. *брюки, зонтик*; франц. *котлета, багаж*; англ. *джерпер, кекс* және т.б.). Дегенмен, батысевропалық тілдерден енген сөздер негізінен қоғамдық-әлеуметтік, әскери-дипломатиялық, ғылыми және мәдени өмірді қамтыды.

Түркізмдердің бұл сөздерден ерекшелігі олар көбінде тұрмысқа байланысты сөздер. Батыс тілдерінен енген сөздердің славян тілдерінде дублеті болды, тіпті көп жағдайда артықтық етті десе де болады. Ал түркізмдер өмірге, тұрмысқа қажетті жаңа заттардың атаулары мен ұғымдары ретінде кірді.

1. Н.А. Баскаков «О тюркских лексических заимствованиях в русском языке.» М., 1983
2. Вопросы лексики и грамматики русского языка. – М., 1967.
3. Добродомов И.Г. Тюркские лексические элементы в восточных и западных славянских языках. –СТ. 1970.- №3.
4. Журавский А.И. Лексика тюркского происхождения в старобелорусском языке. ТВСЯ, 1974.
5. Кубанова Л.А. О тюркизмах русской диалектной лексики.-Черкесск, 1967.
6. Луценко В. Тюркский фактор в истории и этногенезе украинцев и их предков. –Киев, 2011.
7. Чолакова А. Д. Функционирование тюркизмов в украинском языке// Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна. №846 (серія філологія). Харків, 2009. С.39

В этой статье рассматриваются вопросы изучения тюркизмов в славянских языках, пути проникновения, проблемы взаимовлияния и взаимообогащения контактирования языков.

In this article it is considered studying questions of Turkic words in slavic languages, a way of penetration, a problem of mutual influence and mutual enrichment of engagement of languages.

Х. Ахмедова

СЕМАНТИКО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОСЛОВИЦ

Исследователи пословиц с лингвистических позиций подчеркивали важность проведения лексико-семантической классификации для выявления семантической связанности лекси-

ческих единиц в их составе, трактовки пословичного смысла [1, 81]. Среди отмеченных З.Ализаде классификаций мы придерживаемся той, которая группирует пословицы, содержа-